

סגולה

גיליון 128
שבט תשפ"א 11.333
פברואר 2021
39 ש"ח

מגזין ישראלי להיסטוריה

קיצור תולדות החיסונים

ותמתק
דקירתם

משפחה
על העדשה
האלבום והסיפורים

קזבלנקה
עיר
מקלט

שומרי הדרך
חולדות הנפר
אבו גוש

פה קבור
חיי נלב
מאזיר

02

9771565033000

מבצע!

חבר מביא חבר

נהנים לקרוא את סגולה? שתפו את החברים!

המליצו לחבריכם על מנוי לסגולה **ותזכו בהנחה - חודשיים חינם!**
החבר יקבל מנוי במחיר משתלם במיוחד - 360 ₪ לשנה במקום 432 ₪

* המבצע למנויים חדשים בלבד
* כל מי שיעשה מנוי בעקבות המלצתכם יזכה אתכם בהנחה נוספת
* מנוי חדש שיומלץ על ידו שני אנשים - הראשון להמליץ יזכה בהנחה

שלחו אלינו את פרטי החבר בדואר אלקטרוני או במסרון
ואנחנו ניצור אתו קשר | **058-5416146** | tovita@segulamag.com

במבט חטוף:
מה הוא קופץ?
תשובה בעמוד 65

16 חיי כלב מאויר

ידידו הטוב ביותר של האדם היה סמל נפוץ באמנות הנוצרית בימי הביניים. מתברר שגם יהודים אימצו אותו כשאירו כתבי יד, אבל עיון מקרוב מגלה כי הם היו מודעים למשמעותו של הסמל בתרבות הנוצרית וחיפשו דרכים להשתמש בו בהיפוך המשמעות // **חנה שחם רוזבי**

30 על משמר הדרך

לפני למעלה מ-500 שנה הגיעה משפחת אבו גוש לכפר קרית אל-ענב, קיבלה אחריות על תחזוקת הדרך הראשית לירושלים וכוננה מעין אוטונומיה פוליטית. תולדות המשפחה שבחרה לשתף פעולה עם הציונות מראשיתה ועד אחריתה העצובה // **תהילה ביגמן**

42 קזבלנקה עיר מקלט

במהלך מלחמת העולם השנייה היו יהודי מרוקו נתונים תחת משטר וישי ששיתף פעולה עם הנאצים. לצד התמודדות עם הגזרות שפקדו אותה נחלצה הקהילה להגנתם של יהודים שנמלטו מאירופה. זיכרונות מסיפור נשכח // **יגאל בן-נון**

52 לקרוא שמות באלבום התמונות

אלבום תמונות משפחתי נדיר שכל המצולמים בו וצאצאיהם כבר אינם בין החיים נמצא בדירה ברמת גן. מסע בעקבותיו מוביל לאופנות הלבוש של יהודי אירופה במאה ה-19, למפגש שלהם עם צלמי סטודיו, להסכם תנאים משפחתי ולפעילות ציונית ענפה. הסיפורים שמאחורי התמונות // **מישל קליין ואלון גינצברג**

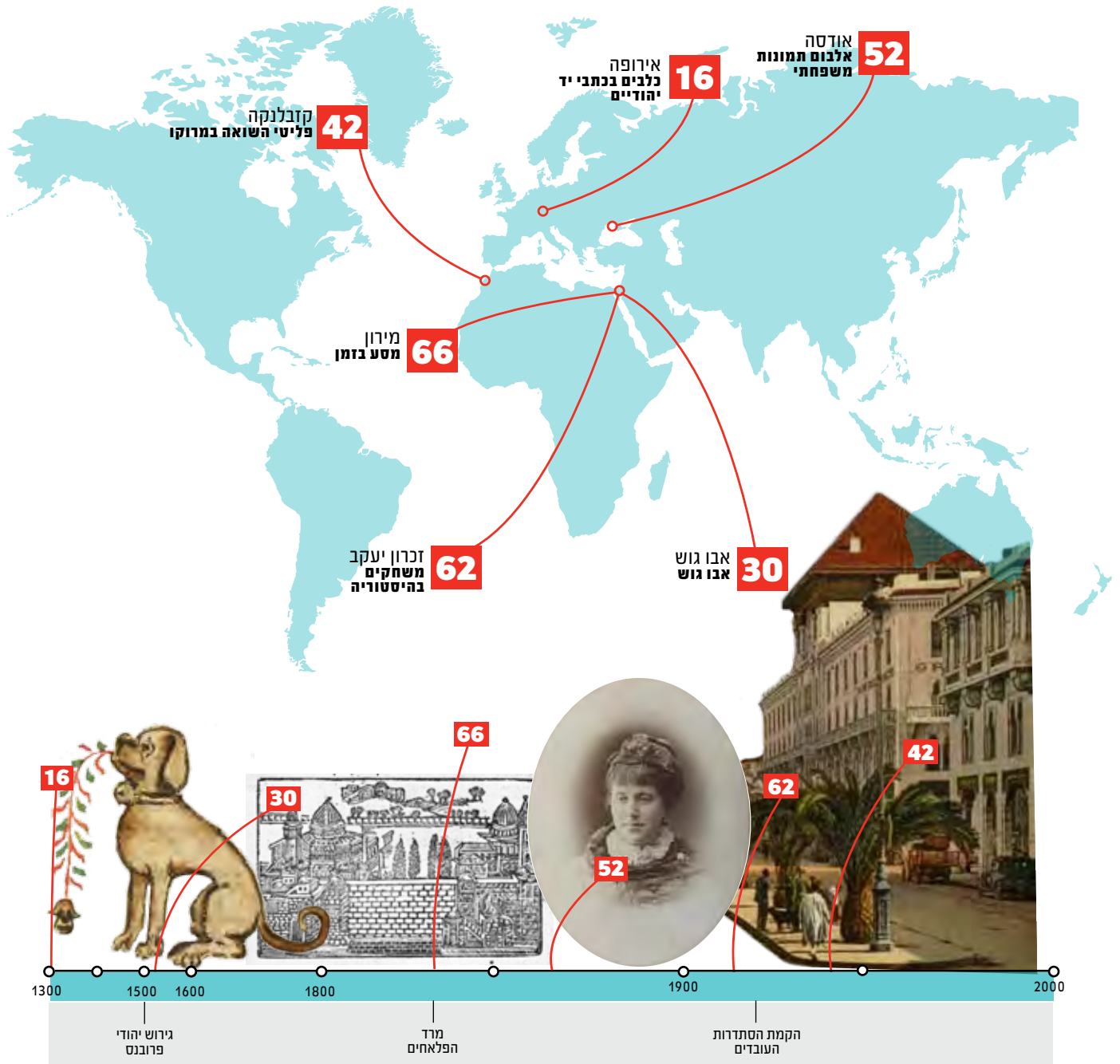

62 משחקים בהיסטוריה

כמעט בכל עיר בישראל יש קבוצות ספורט בשמות 'מכבי' ו'הפועל', ממש כשם שכמעט בכל עיר יש בית כנסת ספרדי ובית כנסת אשכנזי. מסע אל תנועת מכבי בימי העלייה השנייה ותולדות הפיצול הבלתי נמנע // **חיים קאופמן**

מדורים

- 3 דבר העורך
- 6 ההיסטוריה חוזרת **קופות החולים והחיסון**
- 8 חדשות
- 10 בימים ההם **אירועים נבחרים בחודש שבט**
- 12 קיצור תולדות **החיסונים**
- 66 מסע בזמן **חורבת ישראל ב"ק**
- 71 אמנות ההיסטוריה **לאופולד גוטליב**
- 72 ראו אור
- 74 תשבצים וחידות

**לרכישת
מנוי מתנה
במחיר היכרות**

**להרשמה ולפרטים:
058-5416146
tovita@segulamag**

סגולה – מגזין ישראלי להיסטוריה
www.segulamag.com

המערכת
segula@segulamag.com

ת"ד 53034
ירושלים, 9153001
טלפון 02-5004351

עקבו אחרינו!

שירות לקוחות

service@segulamag.com

058-5416146

חייגו ונחזור אליכם תוך 48 שעות
מענה אנושי בימים א'ד' בין השעות 09:00-14:00
ניתן לשלוח הודעת טקסט

הזהמי ככלב מאוויר

בשלהי ימי הביניים שימש הכלב סמל נפוץ
באמנות הנוצרית. מתברר כי גם כתבי יד יהודיים
אימצו את הסמל הזה, אבל מאיירהם מצאו
דרכים לתת לו משמעויות משלהם. פרקים בזיי
הכלב היהודי המאוויר // חנה שחם-רוזבי

כלבים בכתבי יד יהודיים

וב יצירות האמנות היהודיות אשר נוצרו באירופה בימי הביניים והגיעו לידינו ספונות בכתבי יד של ספרי קודש, ומתברר כי יש דמיון רב בינן לבין יצירות של אמנים נוצרים. לעתים נובע הדמיון מהשימוש שנעשה בספרי דוגמאות שהיו מצויים בסדנאות האמנים שבהן הופקו כתבי היד, ולעתים מדובר בתהליך טבעי של השפעות רעיוניות וסמליות בין שתי התרבויות. במקומות שבהם ניכרת ההשפעה הנוצרית אימוץ העיצובים והרעיונות לא היה על פי רוב אוטומטי. היהודים בימי הביניים חשו בעלות עמוקה על יצירתם, הם הבינו את השפה החזותית שראו סביבם והשכילו להפוך את מסריה, לעתים גם באופן גאה ומתריס. במאות ה-14 וה-15 מופיעים בכתבי יד יהודיים ציורים של כלבים הדומים מאוד לאלה המצויים בכתבי יד נוצריים. איזו משמעות ייחסו היהודים לכלבים האלה?

ידידו הטוב

הקשרים בין בני האדם לכלבים הם עתיקי יומין, שכן הכלב היה החיה הראשונה שביתתה. בימי הביניים היו כלבים חלק מוכר מהסביבה הביתית האירופית, הן בעיר והן בכפר, ויחסם של בני האדם אליהם היה דו ערכי. מצד אחד, הם ראו בכלבים בעלי חיים פיקחים העוזרים לאדם, מארחים לו חברה ואף משמשים סמל מעמדי; ומצד שני, הם ראו בכלבים יצורים מלכלכים ורועשים, גנבי אוכל ואף מקור סכנה במקרה של כלב משוגע – כלב הנגוע בכלבת. תכונותיהם של הכלבים שימשו כדי לתאר קבוצות שונות באוכלוסייה בדרך משל. תכונות חיוביות של הכלבים הופנו כלפי פנים ושיקפו ערכים חיוביים, ואילו תכונות שליליות הופנו כלפי חוץ ותיארו את הזרים והאחרים. חלוקה זו התקיימה הן בחברת הרוב הנוצרית והן בקרב המיעוט היהודי.

תיאורי הכלבים בחיבורים מימי הביניים העוסקים בעולם הטבע והחי שכונו ספרי חיות משקפים את התפיסה שרווחה אז כלפיהם. בולטת בהם במיוחד נאמנות הכלב לאדוניו ונכונותו להתאמץ למענו ולשמור עליו ועל רכושו.

אין חכמים מכלבים, כי יש להם חושים רבים יותר מאשר לבעלי חיים אחרים. הם היחידים המזהים את שמותיהם ואוהבים את אדוניהם. ישנם גזעים רבים של כלבים: חלקם עוקבים אחר חיות הבר ביערות לתופסם, אחרים שומרים בערנות על עדרי צאן מפני התקפות זאבים, אחרים שומרים בבית על רכושו של אדוניהם שמא ייפול לידי גנבים בלילה. הם מקריבים את חייהם עבור אדוניהם. הם רצים בשמחה עם אדוניהם בציד, הם אפילו שומרים על גופתו של אדוניהם ולא עוזבים אותה
Willene B. Clark, *A Medieval Book of*
(Beasts, p. 145

הייתה גם הערכה לחוש הריח המפותח של הכלבים וייחסו להם תבונה בקליטת מידע ובהכרעה כיצד לפעול:

יהודים שאבו מסביבתם את הרעיונות לאירוסים וביטאו באמצעותם משהו שונה. איור לפיוט 'אילת אהבים', מחזור וורמס, אשכנז, סוף המאה ה-13 הספרייה הלאומית

כאשר כלב מזהה את הנתיב של ארנב או אייל ומגיע להתפצלות דרכים ... הוא בוחן את תחילתו של כל שביל בכישורי איסוף הריחות שלו ומהרהר בדממה, שוקל אילו מסקנות להסיק (שם, עמ' 146).

כתבי יד נוצריים מימי הביניים שופעים תיאורים של סצנות ציד המשדרות יוקרה, כבוד, כוח ועושר, וכלבי ציד הם חלק מהתמונה. הצייד העשיר, בן המעמד הגבוה, רוכב על סוס נאה ונלווים אליו משרתים וכלבים. הכלב הוא עוזרו הנאמן של האציל, והוא מסייע בלכידת הטרף כדי לרצות את אדונו. בכתבי יד יהודיים הצייד וכלביו מסמלים דבר שונה בתכלית. בעולם המושגים היהודי הצייד האציל וכלבו הנאמן והזריז היו אויבים מסוכנים. הם גילמו את רודפי היהודים בגלות, והחיה הניצודה – בדרך כלל איילה או ארנב – סימלה את כנסת ישראל הנרדפת. לעתים הצייד הוא לא אחר מאשר עֶשׂוּ, אחיו התאום של יעקב, אבי ממלכת אדום שזוהתה עם האימפריה הרומית ובהמשך עם הנצרות. הסיפור המקראי מתואר באמצעות מוטיבים אמנותיים מוכרים שסייעו ליוצרים לבטא

את תחושותיהם ביחס למציאות שבה חיו. עשו האדומי, בדמות האציל

ציידים וכלביהם. איור לספרו של גסטון פבוס 'ספר הצייד' הספרייה הלאומית של צרפת

כיוון שהכלב שימש לציד הוא סימל את כוחם של האצילים. איור מתוך קודקס מאנסה, אוסף שירים גרמני, המאה ה-14 ספריית אוניברסיטת היידלברג

נציג השלטון הנוצרי, שולח את כלביו לרדוף אחר האיילה המסמלת את היהודים. הכלב שייך לצייד ופועל בשליחותו באופן כה ישיר עד כי בהיעדרו של הצייד הכלב מסמל בעצמו את הגויים הרודפים את היהודים.

זֶאֱמָן וּמֵאֲמִינָן

ספרי החיות מתארים כיצד תכונותיו החיוביות של הכלב שימשו משל תאולוגי לתיאור תפקידיהם של נזירים ומטיפים:

כמו הכלב בחלק מהתיאורים האלה, כך המטיפים באמצעות תוכחותיהם והתנהגותם הראויה מבריחים את המלכודות שטומן השטן למאמינים ... כאשר לשון הכלב מלקקת פצע היא מרפאת אותו, וכך גם כאשר פצעי החוטאים נחשפים בוודוי הם נטהרים על ידי התיקון שמציעים הכמרים (שם, עמ' 147-148).

הטפותיהם ומעשיהם הטובים של הכמרים הבריחו את השטן מלב המאמינים כשם שנביחות הכלב מבריחות את האויבים, והמזור לנפש

// כתבי יד נוצריים מימי הביניים שופעים תיאורים של סצנות ציד. הכלב הוא לוחדו הנאמן של האציל, והוא מסייע בכיבוד הטרף כדי לרצות את אדונו

לנתינים היהודים הנמצאים תחת חסותו. הצבת הכלב לצד המלך באה לחזק את מעמדו ומשדרת כי הוא שולט גם על עולם הטבע. דוגמה נוספת לכלב המסמל רעיון זה מצויה בכתב יד של חומש מסוף המאה ה-14 שבו בסיום ספר שמות מופיע כלב באיור של שלמה המלך העומד במרכז ההפטרה של הפרשה האחרונה בספר.

איורים אלה מעידים כי יהודים שחיו באירופה בימי הביניים היו בקיאים במשמעות הסמלית של הכלב באמנות הדתית של החברה הנוצרית שבתוכה חיו. הם אימצו את ההסמלה החזותית הנוצרית והתאימו אותה לצורכיהם באמצעות היפוך המשמעות של הסמלים. הכלב האציל והנאמן של הצייד הפך לרודף אכזרי ומסוכן, והכלב המטיף המשמש סמל חיובי המשרת את המאמינים הפך לסמל שלילי ומזיק הנובח על הכופרים.

המאמין שחטא – הבא בעקבות הוודוי באזוני הכומר – מושווה ללשון הכלב שליקוקה מרפא פצעים. הדימוי הסמלי הזה התאים במיוחד לנזירי המסדר הדומיניקני שנוסד ב-1216. הדומיניקנים, אשר התייצבו לצד האפיפיור במאבקו בכפירה וראו בהטפה ובחזיון האמונה בקרב האוכלוסייה את שליחותם העיקרית, זכו לכינוי הלטיני Domini canes – כלבי האדון – משחק מלים עם שמו של מייסד המסדר דומיניקוס. אחד מסמליו של דומיניקוס הוא כלב רץ עם לפיד בוער בפיו. מקורו של הסמל באגדה כי בזמן שאימו נשאה אותו ברחמה היא ראתה בחלום את הילד שייוולד לה בדמות כלב הבורח ממנה כשהוא מחזיק בפיו לפיד בוער ומצית אתו את העולם. כיוון שגלימות המסדר היו בצבעי שחור ולבן מוצגים הנזירים הדומיניקנים באמנות ככלבים דלמטיים. עיבוד יהודי לדמות הכלב המטיף מופיע בשני כתבי יד של ההגדה של פסח שבהם הכלב נמצא בקרבתו של פרעה בשעה שהוא מתייעץ עם החרטומים. באיורים אלה הכלב מסמל את אנשי הדת המקורבים לשליט, המשכנעים אותו להרע

היהודים לא הזדהו עם הצייד אלא דווקא עם האיילה הנרדפת. איור ממחזור לשבועות ולסוכות הכולל פירוש של רבי יוסף קרא על מגילות רות וקהלת. אשכנז, מראשית המאה ה-14 הספרייה הבריטית

מחזיות המשק עַד יצוּרֵי הַדְּמִיוֹן

**ספרי החיות שחוברו בימי הביניים
מספקים הצצה לגבול המעורפל
שבין מציאות לדמיון באותם ימים**

ספרי החיות שחוברו בימי הביניים ייחדו פרקים ארוכים ומפותחים יחסית לכלבים. לצד החיות המוכרות – חיות בית ומשק וחיות פרא שניצודו באירופה – תוארו בספרים אלה גם שני סוגים אחרים של חיות: חיות שאירופה אינה מקום גידולם הטבעי, וחיות אגדתיות. מנקודת מבטם של בני התקופה החיות בשתי הקבוצות האחרונות היו דומות מאוד. הם לא ראו בעיניהם פיל כשם שלא ראו מעולם חד קרן והכירו את שניהם רק מסיפורים ומשמעות. לצד ציורי החיות ותיאורן נכתבו בספרי החיות גם המשמעויות האלגוריות של החיות על פי הנצרות והלקחים שניתן ללמוד מהן.

רוב ספרי החיות המאוירים נוצרו באנגליה במאות ה-12 וה-13, בעקבות הקמתם של גני חיות אקזוטיים. במקביל התפתחו גם סמלי אצולה שהופיעו על שלטים וחותמות והתערור רצון לשלב בהם דמויות של חיות. כדי לעשות זאת היה צורך במקור מידע על החיות, על מראן ועל הסמליות שלהן.

ספרי חיות שימשו בחברה הנוצרית גם למטרות לימודיות. אגב תרגול קריאה בלטינית למדו התלמידים מהי הדרך הראויה לפרש את ציורי הבריאה. לצד המשמעות הנוצרית הרווחת בספרי החיות יש בהם גם הסברים מדעיים טבעיים לאפיונים ולהתנהגויות של חיות מוכרות.

איורים מספרי חיות אנגליים מהמאה ה'13, ובהם דרקונים, פילים, לווייתנים, סירנות (נימפות ים) וגריפונים

הספרייה הבריטית

וזה הפוך הוא

היוצרים של כתבי היד היהודיים השתמשו בטכניקה המכונה באמנות עולם הפוך (inversus mundi בלטינית), שבה מציירים בשולי העמודים מציאות הפוכה מהמצוי בטבע. בכתבי יד נוצריים אזורי עולם הפוך נראים פעמים רבות מפחידים או מגוחכים, ומופיעות בהם חיות דמיוניות והכלאות אגדיות. בכתבי יד יהודיים ההיפוך מאפשר לבטא שאיפות ותקוות לעתיד שונה. בשולי הדפים מופיעים חלומות מהופכים שבהם הכלב יכול להיות משרתו של הארנב היושב על כס המלוכה, והארנב יכול להכות את הכלב על ראשו במקל. בשונה מכלב הציד ומהכלב המטיף שבהם משתקפת המציאות הקשה של היהודים בהווה, אזורי העולם ההפוך מציגים תקווה למציאות עתידית שבה ישלטו היהודים בגויים הרודים בהם עכשיו. לצד היפוך של סמלים נוצריים יש באמנות היהודית גם דוגמאות לשימוש בכלב כדמות חיובית באופן דומה לשימוש שנעשה בו באמנות הנוצרית. הכלב מופיע בהקשרים שונים כסמל לנאמנות לקדוש ברוך הוא ולקיום מצוותיו. בסידור בכתב יד מהמאה ה-15 שהיה שייך לרבי ישראל פרידמן מרוז'ין כתובה המלה משה הפותחת את מסכת אבות באותיות מוגדלות

גם שלמה המלך צויר כשכלב לרגליו. איור לסוף ספר שמות, חומש קובורג, אשכנז, סוף המאה ה-14 הספרייה הבריטית

// בכתבי יד יהודיים ההיפוך מאפשר לבטא שאיפות ותקוות לעתיד שונה. בשולי הרפים מופיעים זלומות מהופכים שבהם הכלב יכול להיות משרתו של הארנב

הנזירים הדומיניקנים זוהו עם כלבים דלמטיים בשל צבעי גלימותיהם ובשל נאמנותם הדתית. ציור קיר בכנסיית סנטה מריה נובלה שבפירנצה, אנדראה די בונאיטו, המאה ה-14
צילום: ויקימדיה

בין איש לאשתו. סמל דומה מופיע גם בתיאורי חתונה באמנות הנוצרית.

במקורות יהודיים מאותה תקופה מתוארים גם חוש הריח המפותח של הכלבים ורגישותם לסכנות. תכונותיהם הטבעיות שימשו גם כדי לבאר רעיונות פילוסופיים מופשטים. בחיבור המיוחס לרבי יהודה החסיד נכתב כי כשם שכלב יכול לעקוב אחר חיה או אדם המנסים להסתתר ולמצוא אותם, כך גם אי אפשר להסתתר מפני האל:

והברוך הוא, אף על פי שאינו נראה יש לנו להאמין שישנו. ועוד, אם איל וצבי פרא ילכו

ומוזהבות ומעליה מצויר כלב. הכלב מייצג את נאמנותו של משה שעל פי המסורת העביר את דברי ה' לעם, הן את התורה שבכתב והן את התורה שבעל פה, כפי שנמסרו לו באופן מדויק ומלא. הצהרה זו עומדת מול טענות נוצריות כי היהודים שינו את תורתם ומסתמכים על התלמוד במקום על המקרא, ועל כן אינם ראויים עוד להגנה.

בכתב יד מהמאה ה-15 של הספר 'שערי דורא' שנכתב במאה ה-13 יש בראש הלכות גידה הנספחות לספר איור של טקס קידושין, ומימין לבני הזוג מופיע כלב קטן המסמל את הנאמנות

הארנב מכה את הכלב. משאלת לב לאחרית הימים. איור להבדלה בהגדת ברצלונה, המאה ה-14 הספרייה הבריטית

הרועה הנאמן. משה מאויר ככלב בסיזור מהמאה ה-15 שהיה ברשותו של רבי ישראל פרידמן מרוז'ין מוזאון ישראל

ביערים, אף על פי שפסיעותיו אינם נרשמים וניכרים הרי כלב של צייד הוא יריח אחריו עד שיבוא אחריו. ועוד, כלב יודע לבוא אחר הגנב בין אלף בני אדם, אפילו אם טמן עצמו בארץ יבוא הכלב אחריו וחופר ברגליו עד שימצאנו ... הרי הכלב אחד מבריותיו נתן לו הברוך הוא דעה שיבוא אחר הגנב כדי שיאמינו בני אדם שאין חושך וצלמוות להיסתר שם פועלי אוון (רבי אלעזר מגרמיזא, 'סודי רזיא ובראשו סוד היחוד לרבינו יהודה החסיד', עמ' א').

כלב יהודי

לצד התכונות החיוביות שייחסה התרבות האירופית בימי הביניים לכלבים הם תוארו גם כחיה אלימה שחוששים ממנה, כפי שהיא מתוארת בתנ"ך: "כִּי סָבְבוּנִי כְּלָבִים, עֲדַת מְרַעִים הִקְיִפוּנִי" (תהלים כ"ב, י"ז). לפי הפרשנות הנוצרית המקובלת הכלבים בפסוק מייצגים את הדמויות בכרית החדשה שהקניטו את ישו הצלוב, וכהמשך לכך הם מסמלים את כל אלה שמטרידים את הנוצרים הנרדפים בכל הדורות. בעקבות הפסוק "כְּכֶלֶב שָׁב עַל קֵאוּ, כְּסִיל שׁוֹנֶה בְּאֲוֵלָתוֹ" (משלי כ"ו, י"א) סימלו הכלבים גם את מי שלא מוכן להכיר באמת ובוחר לחזור שוב ושוב על טעויותיו ועל אמונותיו התפלות. אפיוניו השליליים של הכלב תרמו להיווצרותו של מושג מרכזי בפולמוס בין נוצרים ליהודים – 'הכלב היהודי'. היחס ליהודים ככלבים הרסניים ומזיקים היה נפוץ ביותר. פטרוס ונרביליס, אב המנזר בקלוני שבחבל בורגון במאה ה-12, כתב על היהודים כי הם "כמעט כמו כלב משוגע [נגוע בכלבת]" (Peter The Venerable,).

// כינוי הגנאי כלב יהודי התבסס על היצמדותם העיקשת של היהודים לתורת משה ועל רוזייתם את האמת הנוצרית, אך היהודים תפסו זאת כנאמנות ראויה לשבח

Against the Inveterate Obduracy of the Jews, Translated by Irven M.

(Resnick, p. 122), והשווה אותם לכלבים מסוכנים, מזהמים ומדבקים שאנשים פחדו מהם במיוחד. הכינוי כלב לא התייחס רק לכך שהיהודים כופרים. נוצרים בימי הביניים כתבו כי היהודים מתאפיינים בהתנהגות קולנית, אלימה ומלוכלכת, בדומה לבעלי חיים. היה בכינוי זה עלבון צורב והוא כלל חוסר ניקיון, טומאה, גרגרנות, חמדנות ותאוה מינית חסרת רסן. יהודים הכירו היטב את הדימוי המעליב של הכלב היהודי על מגוון משמעויותיו. דרך אחת להפוך אותו על פניו הייתה הפניית המשמעויות השליליות כלפי הגויים והפיכת 'הכלב היהודי' ל'כלב נוצרי'. דרך התמודדות נוספת הייתה להפוך את הסמל השלילי לחיובי, שהרי חלק מהמאפיינים השליליים של הכלב היהודי היו שיקוף של תכונות חיוביות שיוחסו לכלב בהקשר הנוצרי, ובמיוחד הנאמנות האיתנה שהפכה הוא עקשנות פושעת. כינוי הגנאי התבסס על היצמדותם העיקשת של היהודים לתורת משה ועל דחייתם את האמת הנוצרית, אך היהודים תפסו זאת כנאמנות ראויה לשבח. הם הפכו את המאפיינים השליליים של הכלב שיוחסו להם לתכונות חיוביות שיכלו להתדר בהן, כפי שמופיע ב'ספר קושיות' שחובר במפנה המאה ה-14:

תיבות כלב, כלומר אינם חוזרים מאחריי ודבוקים בי ככלב הדבק תמיד באדוניו. ועוד, כלבים בגימטריה בנים, וכתוב "ובנים אתם לה' אלוהיכם" (כתב יד, הספרייה הלאומית, 2^o3182 Ms. Heb. A5).

שני ההסברים מדגישים את הקרבה בין הקדוש ברוך הוא ליהודים באמצעות המשלתם לכלבים. הם מתמודדים חזיתית עם קללת 'הכלב היהודי' והופכים את הארס לברכה: היהודים דומים לכלב בגלל נאמנותם הבלתי מעוררת לה'.

כלבי בשורה

יש דמות אחת יוצאת דופן במסורת היהודית שהכלב סימל אותה עוד לפני המפגש עם אירופה הנוצרית – אליהו הנביא. בתלמוד נאמר:

תקשי לך מפני מה קוראים אומות העולם ליהודים כלבים. תירץ, לפי שנאמר: "בנים אתם לה' אלוהיכם" (דברים י"ד, א'), בנים בגימטריה כלבים. וגם כתוב "כי לי בני ישׂראל" (ויקרא כ"ה, נ"ה), ראשי תיבות כלבי (יעקב ישראל סטל, 'ספר קושיות לאחד מן הראשונים באשכנז בן דורם של תלמידי מהר"ם מרוטנבורג', עמ' ק).

בכתב יד נוסף מובאת השוואה דומה:

כששואלים הגויים ליהודים למה נקראתם כלבים, יש להשיב "כי לי בני ישׂראל" ראשי

הכלב ייצג נאמנות ולכן צויר לצד בני זוג. איור להלכות נידה בכתב יד של הספר 'שערי דורא', המאה ה-15 ספריית אוניברסיטת המבורג

צייד ושמו יקנה"ז

לפני כחמשים שנה הציג זוקר יידיש הסבר מעניין לאירי ציד בהגדות של פסח

האם יש באיור רמז מחוכם?
איור להבדלה, הגדת לונדון,
אמצע המאה ה-15
המוזאון היהודי, לונדון

בספרו על שפת היידיש דן מקס וינרייך בקשרים ההדוקים בין העברית ליידיש ומביא איורים של סצנות ציד המופיעים בהגדה של פסח כראיה לחיבור שעשו יהודי אשכנז בין השפה הגרמנית שבה דיברו לבין העברית, לשון הקודש:

לא יאחר מהמחצית השנייה של המאה ה-13 חוזרת על עצמה בכתבי היד האשכנזיים של ההגדה תמונה המתארת איך ציידים עם כלבים רודפים אחרי ארנבת. ציד, אנחנו כבר יודעים, לא היה דבר מוזר ומופרע כל כך עבור יהודים בימי הביניים, אבל איך זה משתלב בהגדה? תמונה זו היא המצאה המסייעת לזיכרון. יש להציע את הביטוי יאג נ' האז – 'לרדוף אחר הארנבת'. אין זה ביטוי של לשון הקודש! וזה שוב צריך להציע את ראשי התיבות יקנה"ז (jakne'hoz), המציינים את מלות הקודש: יין, קידוש, נר, הבדלה, זמן. בדרך זו ניתן לזכור בקלות איזו ברכה באה מוקדם יותר בעריכת הסדר אם הוא חל במוצאי שבת (מקס וינרייך, 'געשיכטע פון דער יידישער שפראך', כרך א', עמ' 252).

סדר הברכות בליל חג שחל במוצאי שבת עורר מחלוקת בין האמוראים. היו שטענו כי ברכות ההבדלה צריכות לבוא לפני הקידוש והיו שטענו שהן נאמרות אחריו. התלמוד במסכת פסחים (קג.) מסכם את הדעות באמצעות ראשי התיבות יקזנ"ה ויקנה"ז, וכך הוא נזכר בספרות ההלכה.

לדברי וינרייך ציור סצנת הצייד בעמוד שבו מופיע הקידוש בהגדה של פסח נועד להזכיר את סדר הברכות בליל הסדר שחל במוצאי שבת, כפי שיקרה השנה. המלה יקנה"ז דומה במצלול לביטוי הגרמני jag den Has שמשמעותו לרדוף אחר הארנבת. הסברו של וינרייך מתאים אמנם לכתבי יד אחדים שבהם מופיע ציור של ציד ארנבות לצד הקידוש, אך הגדות אחרות מפריכות אותו. ראשית, יש ארנבות ותיאורי ציד גם בעמודים שבהם לא מופיע הקידוש, הן בהגדה עצמה והן בכתבי יד אחרים כמו מחזורי תפילה לחגים. שנית, איורים של ציד ארנבות מופיעים גם בהגדות של פסח שנוצרו בספרד, ושם לא ניתן לקשור את האיורים לביטוי בגרמנית. סביר יותר להניח כי מדובר באימוץ של איור שרווח בסביבה הנוצרית שבה חיו יוצרי ההגדות. הצעתו של וינרייך מדגימה את המכשלה הגלומה בניסיון לפרש את התרבות החזותית היהודית בלי לשים לב לסביבתה.

אליהו הנביא בדמות כלב מקבל את פניו של המשיח בפתח הבית בליל הסדר. הגדה של פסח בתוך סידור מהעיר אולם שבדרום גרמניה, המאה ה־15
ספריית פלטינה, פארמה

// יש רמות אזהת במסורת היהודית שהכלב סימל אותה עוד לפני המפגש עם אירופה הנוצרית - אליהו הנביא

הנה אֲנִי שֶׁלַח לְכֶם אֶת אֱלֹהֵי הַנְּבִיא, לְפָנַי בּוֹא יוֹם ה' הַגְּדוֹל וְהַנּוֹרָא (מלאכי ג', כ"ג).

תנו רבנן: כלבים בוכים מלאך המוות בא לעיר, כלבים משחקים אליהו הנביא בא לעיר (בבא קמא ס:).

יהודי אשכנז הזדהו במיוחד עם האופי הקנאי של אליהו הנביא והוא שימש עבורם מעין דיוקן עצמי אידאלי. הם האמינו כי במסורות הנפש שלהם לאמונה היהודית ולקיום מצוות התורה הם עומדים בהצלחה במבחן גדול, ודבקותם הופכת אותם ראויים יותר להיגאל. הם ראו את עצמם כמי שעומדים מול לחץ נוצרי תמידי, ממשי או מדומיין, שהופעל עליהם כדי שימירו את דתם. אליהו הנביא סימל עבורם חוליה מקשרת בין נאמנות עיקשת ואפילו קנאית לאמונה היהודית ולקיום המצוות לבין הציפייה לישועה ולהצלה מידי הגויים. אליהו הנביא הוזמן להשתתף בטקס ברית המילה כדי להיווכח שדבריו על הפרת הברית על ידי בני ישראל לא היו נכונים:

ומתקנינם שתי קתדראות ועליהם שני כרי פסים, ופורסים עליהם מעיל או כל דבר יקר

ממרה זו לא זכתה להתייחסויות רבות בספרות התורנית, אולם דרך עיניהם של יהודי אשכנז בימי הביניים קיבל הקשר בין אליהו הנביא לכלבים משמעות מהותית יותר. התכונה הבולטת של אליהו בספר מלכים היא נאמנותו הקנאית לא־לוהי ישראל ושמירת ציוויו. אליהו מצהיר: "קנא קנאתי לה' אֱלֹהֵי צִיִּבְאוֹת כִּי עֲזָבוּ בְרִיתֶךָ" (מלכים א' י"ט, י). בספרות הז'ל עובר אליהו תהליך מרתק וקנאותו משנה כיוון: במקום קנאות לה' מול בני ישראל החוטאים הוא מקנא לבני ישראל. תפיסה זו ממשיכה גם בימי הביניים, אז מופיע אליהו הנביא כשליח של הקדוש ברוך הוא המתווך בין השמים לארץ והשומר על היהודים, צאן מרעיתו של הא־ל, מפני אויבים המבקשים לפגוע בהם. שליחות נוספת של אליהו היא לבשר את בואו של המשיח ואת תחילתה של הגאולה האחרונה:

אשר לא ידעו כי יבואו פחדם

אשר לא ידעו כי יבואו פחדם
אשר לא ידעו כי יבואו פחדם

היה

למטה / יצא יאונן / סוף סוף

למטה / יצא יאונן / סוף סוף

אשר לא ידעו כי יבואו פחדם
אשר לא ידעו כי יבואו פחדם
אשר לא ידעו כי יבואו פחדם

המשיח מגיע ואתו אליהו
בדמות כלב. 'שפוך חמתך',
הגדת פארמה, איטליה, סוף
המאה ה-15

ספריית פלטינה, פארמה

כתובים ולא רק באמנות. בהקדמה ל'ספר החשק', חיבור מיסטי שנכתב באשכנז במפנה המאה ה-13, נאמר:

יהואל – אותיות אליהו וא-לוהי, כי לכל מי שיתגלה אליהו הכל מכוח יהואל וא-לוהי... בגימטריה 'כלב', לפי שכולו לב ומנבח בתורה ככלב והוא מלמד תורה לתינוקות במעי אמן. והיינו דאמרי: אליהו בא לעיר כלבים שוחקים (יהודה ליבס, "מלאכי קול השופר וישוע שר הפנים", 'מחקרי ירושלים במחשבת ישראל' ו', א'-ב', תשמ"ז, עמ' 175-176).

בדברים אלה התהפך ההקשר השלילי של נביחות הכלבים להקשר חיובי והנביחות הופכות ללימוד תורה. הקשר בין אליהו לכלבים זוכה לפיתוח נרחב יותר בספרות הקבלית, שם בעזרת גימטריה נערכות השוואות בין המלים אליהו, ישו, בן וכלב. דוגמה מאוחרת מצויה בדברי רבי נתן נטע שפירא שנמנה על חוג המקובלים בפולין במאה ה-17. הוא מבקש לתקן את כוח הכלב הנתפס ככוחו של עשו המסמל את הנצרות:

ולפי שסוד דקליפה היא כלב רע, לכן לעתיד יבוא אליהו שעולה בחשבון כל"ב לתקן הכל"ב ר"ע (נתן נטע בן שלמה שפירא, 'מגלה עמוקות', קראקא שצ"ז, דף קס"ה).

בתפקידו ככלב השמירה של ישראל יש בכוחו של אליהו הנביא – שהגימטריה של שמו זהה לגימטריה של המלה כלב ושל המלה בן הנקשרת לישו – לעמוד מול הכלב הרע, סמל הנצרות. דמות הכלב המופיעה בהקשרים שונים בכתבי יד יהודיים בשלהי ימי הביניים מלמדת כי היהודים הכירו את התרבות הנוצרית והושפעו ממנה. הם קלטו את הרבדים המהופכים של סמל הכלב בכתבי הנוצרים, עיבדו אותם והפכו את משמעותם במעין דו שיח עם הנצרות. השימוש בכלב כסמל לדמותו של אליהו הנביא בהגדה של פסח הוא דוגמה מופלאה לשימוש יצירתי זה. בשאלה איך קיבל אליהו הנביא את תפקיד האורח המופיע בליל הסדר נעסוק בגיליון הבא. ם

ד"ר חנה שחם רזובי

בתר דוקטורנטית במרכז לחקר המרת דת ומפגשים בין דתים באוניברסיטת בן גוריון. עבודת הדוקטור שכתבה במחלקה להיסטוריה של עם ישראל עוסקת בדמותו של אליהו הנביא בעולמו של יהודי אשכנז בימי הביניים

ותפארת להידור מצווה. הא' [הראשון] צריך לבעל ברית שישב, והב' [השני] לשם אליהו הנביא זכור לטוב הבא שמה ויושב ורואה בקיום המילה ומעיד עליה. ומפני מה הוזקק אליהו לבוא ולראות בקיום המילה יותר מבכל שאר המצוות? מדרש הוא בברייתא דרבי אליעזר: ... ויאמר קנא קנאתי כי עזבו את בריתך ישראל, אמר לו הקדוש ברוך הוא, לעולם אתה מקנא ... חיך שאין ישראל עושים ברית מילה עד שאתה יושב ורואה בעיניך בקיום המילה שישאל עושין בכל יום ובכל מקום שימולו תהיה אתה לעד שבניי מקיימים ברית מילה (רבנו יעקב הגוזר ובנו רבנו גרשם הגוזר, 'ספר זיכרון ברית לראשונים', עמ' 59-60).

מנביא זעם הפך אליהו למי שמעיד על נאמנותם של ישראל ולמבשר הגאולה, וזכה להופיע בציורים רבים בכתבי יד ובדפוסים של ההגדה של פסח, חג הגאולה, במהלך הדורות.

כלב הצייד של המשׁיח

איורים שבהם מופיע המשׁיח בהגדה של פסח דומים לעתים לאיורים של סצנות ציד שצויר בכתבי יד נוצריים באותה תקופה. כשם שהצייד האציל רכוב על סוס וכלבו רץ לפניו, כך המשׁיח רכוב על סוס ולפניו אליהו המבשר את בואו. בשלושה איורים המתארים את בואו של המשׁיח מופיע לידו כלב. הדמות האנושית של אליהו אינה מופיעה באיורים אלה, ונראה כי הכלב מייצג אותו. מעל אחד האיורים יש כותרת המזהה אותו:

הנער פותח דלתי הבית להביא משיח ואליהו הנביא

(הגדת יהודה, מוזאון ישראל, אשכנז, 1465).

אליהו הנביא המסומל ככלב הוא מעין גרסה יהודית של סמל הכלב הנוצרי. הוא מתואר ככלבו הנאמן של הא-ל וכשליחו עלי אדמות. כמו כלב הבית הנאמן גם אליהו מגן על היהודים, צאנו של הא-ל, הסובלים בגולה תחת שלטון הגויים; כמו כלב הצייד של האציל גם אליהו רץ לפני המשׁיח לבשר את בואו; וכמו הכלב המטיף גם אליהו יביא מזור ליהודים המאמינים וינבח על הכופרים המציקים להם.

התפיסה שלפיה אליהו הנביא הוא כלב השמירה של ישראל מופיעה גם במקורות

// כשם שהצייד האציל רכוב על סוס וכלבו רץ לפניו, כך המשׁיח רכוב על סוס ולפניו אליהו המבשר את בואו

לרנישת הגיליון

סגולה

מגזין ישראלי להיסטוריה

